

VEKERDI LÁSZLÓ: MAGYAR AKADÉMIAI TERVEK ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK A NYELV ÉS A HATALOM ERŐTERÉBEN

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A jegyzetekben használt rövidítések:

AÉm = Értekezések a matematikai tudományok köréből
AÉterm = Értekezések a természettudományok köréből
AkÉ = Akadémiai Értesítő
AkÉmto = Magyar akadémiai értesítő. Új folyam. A matematikai és természettudományi osztályok közlönye.
AL MB i = Akadémiai Levéltár, a Matematikai és Természettudományi Bizottság iratai
AL Mo jkv = Akadémiai Levéltár, a III. Osztály jegyzőkönyvei
AL Mo z jkv = Akadémiai Levéltár, a III. Osztály zárt üléseinek jegyzőkönyvei
AL Moi = Akadémiai Levéltár, a III. Osztály iratai
Magy. Orv. Termvizsg. Nagygy. Munk. = Magyar Orvosok és Természetvizsgálók ... Nagygyűlésének Munkálatai
Mat. Lapok = Matematikai Lapok
Math. Phys. Lapok = Matematikai és Fizikai Lapok
Math. Term. Közl. = Matematikai és Természettudományi Közlemények vonatkozólag a hazai viszonyokra
MaTÉ = Matematikai és Természettudományi Értesítő
MNBer = Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn
MTA Évk. = Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei
MTA B CsK = MTA V. Osztálya Biológiai Csoportjának Közleményei
MTA B OK = MTA Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei
MTA BA OK = MTA Biológiai és Agrártudományi Osztálya Biológiai Alosztályának Közleményei
MűLpk = Műegyetemi Lapok
RAL = Régi Akadémiai Levéltár
Term. tud. Közlöny = Természettudományi Közlöny
Ttár = Tudománytár
Tud. Gyűjt. = Tudományos Gyűjtemény
ÚjMM = Új Magyar Múzeum

„A tudományos társaságok megteremtésére irányuló eléggé nagyszámú kísérleteknek – írja V. Windisch Éva – két típusát különböztetjük meg: az akadémiai tervezeteket s a szűkebb körben létesülő, vagy létesülni kívánó, részletcélokat – honismeret, nyelvművelés, folyóirat kiadása, vagy általában a tudományok, művészetek önképzőkörszerű ápolása – kitűző társaságokat.”¹

A legtöbb terv azonban valamiféle átmenet e két szélső vagy inkább tán ideál-típus között, s a XVIII. század vége felé közeledve, mindegyikben egyre nagyobb hangsúlyt nyer a nyelvművelés, az anyanyelven művelt tudomány. Az akadémia-tervezés egybeforr a nemzeti nyelv ügyével. „Mit kell hát egy nemzetnek elkövetni – kérdezi Bessenyei György a *Magyarság*-ban –, ha tudománnyal fel akarja magát emelni; mely dolog kötelessége? – vagy

¹ Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. Századok, 102 (1968) 90–144.

valamely idegen nyelvet kell anyanyelvének fogadni s a magától búcsút venni, vagy a maga született nyelvébe a mély tudományokat általítani. De egy egész nemzet meddig tanul meg valamely idegen nyelvet tökéletesen és mikor felejt el a magától?”

Az alternatíva első lehetőségét csak az utolsó mondat zárja ki. Mert néhány száz vagy néhány ezer tudós és tanult ember könnyen búcsút vehet az anyanyelvétől, s idegen nyelvet fogadhat magáénak. „De egy egész nemzet...?” Megtanulják-e az idegen nyelvet „a parasztemberek, kikkel beszélünk kell”? S itt Bessenyei, mintha enyhíteni akarná a „De egy egész nemzet” súlyát, eltereli róla a figyelmet, s az amúgy is érthetőt kezdi magyarázni fölös érvekkel: „Mert a parasztemberek, kikkel beszélünk kell, nem tanulnak sem görögül, zsidóul, sem deákul, nekik is feleségeikkel beszélni kell, pedig a parasztasszonyok, tudjuk, miképpen szokták az idegen nyelveket tanulni. Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek, és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni. Ha már így kéntelenek vagyunk nyelvünket megtartani, tisztítsuk ki legalább és dolgozzunk előmenetelünkön”.

A nyelvművelés gondolata Bessenyei idejében már nem új ötlet. Az egész német felvilágosodás ismételte, az unalomig. S Bécsben már Gottsched kifejezetten nyelvművelő akadémiát akart fölállíttatni. S épp az idő tájt vívta győzedelmes harcát a német nyelvű színművészet megteremtéséért, illetve megtisztításáért a nagy Sonnenfels, amikor Bessenyei Bécsben tartózkodott. Láttuk, Winterl professzor is a (német) természettudományos nyelvművelést tekintette a pesti tudóstársaság egyik feladatának.

Hasonlóképpen, az anyanyelvű irodalom, és tudomány minden polgárosodó nemzet célkitűzéséhez hozzátartozott; messzibb Nyugatra évszázadok óta, s a német világban is már jó pár évtizede.

A parasztok, illetve a jobbágyok bevétele a nemzetbe szintén nem volt újság, még Ausztriában sem. Mária Terézia hosszú uralkodása alatt lassan, ingadozva, de folyton javult a parasztság helyzete; a gazdasági élet fejlődése valamint a verseny a külfölddel megkövetelte és meghatározta ezt a – Robert A. Kann szellemes elnevezésével – „pragmatikus progressziót”.²

Nem kellett hát külön kitalálni a nyelv és a nemzet sorsának az összekapcsolását, pláne a praktikus és pragmatikus szellemmel telített Teréziánus Bécsben, ahol eleve elvárták az irodalomtól s a tudománytól, hogy az államot és az uralkodóházat szolgálja.

Bessenyei nagy fölfedezése a hangsúly volt. A szenvedély, mellyel a nyelv sorsát a nemzeti fölemelkedés alapföltételeként jelölte meg: „Hogy neveznéd az olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy. Micsoda szomorú, elvettett és gyalázatos sors lenne az egész nemzetnek anyanyelv nélkül a többi anyanyelves népek, hazák közt bujdokolni, és szemtelenkedni, hol szüntelen azt kérdeznék tőle: hát te mi vagy, honnan jöttél, ki vagy? Azonban amely nemzettől elködülne nyelvét, az iránt mindég úgy tetszene, mintha inasa vagy szolgálja volna.”

A nemzet boldogulása, fölemelkedése, léte tehát az anyanyelvtől függ. S a magyar „a maga anyanyelvét felejtteni láttatik; olyan világba pedig, melybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.”

„Olyan világba pedig”, ha élni akar egy nemzet, vagy éppen utól akarja érni a haladottabb hazákat, nincs más választása, mint önnön erejéből, minden áron kiművelnie anyanyelvét. Magyar nyelvű könyveket írni, s magyar nyelven olvasókat nevelni. Magyar nyelvű színházat teremteni és hozzá értő közönséget. Magyar nyelvű egyetemet és éppen ezt

² R. A. Kann: A study in Austrian intellectual history. London, 1960. Thomas and Hudson. 122.

igénylő diákokat. Nálunk csakúgy mint másutt, a nyelv a nemzetté-válás elsőrendű eszköze volt. Ám a felvilágosodáskori Európa nem testvéries szövetsége „önnön nyelvét emelő” hazáknak, hanem küzdőtere. Tudatos vagy öntudatlan küzdőtere, az eredmény szempontjából egyre megy.

A nagy nyugati nyelvek nemzetképződést megelőző évszázados organikus fejlődését az idő tájt érte utol a harminc éves háború rémségei miatt addig alaposan elmaradt német. S ez a gyors nyelvi fejlődés és nyelvi egységesedés, a polgárosodás és az iparosodás gyorsuló üteméhez társulva s célkitűzéseit segítve, elébb-utóbb a német gazdasági s kulturális terjeszkedés eszközévé vált.³

És mit sem változtat ezen a tényen, hogy amíg az Aufklärung át nem csapott nyílt nacionalizmusba, akadtak felvilágosult bécsiek, akik – mint ezt Dezsényi Béla a bécsi *Magyar Újság*-nál megállapította – azt akarták, hogy ne csak Magyar- és Erdélyországban tudjon mindenki magyarul, „hanem a határos német tartományokban is terjedjen a magyar nyelve, hogy ezáltal megélnéküljön a kereskedés”. A német nacionalizmus tudatosulását épp az jelzi, hogy a „a XVIII. század német szerzőinek ezt az álláspontját, amely a magyar nyelvet a némettel még teljesen egyenrangúnak és – a kereskedelem, az anyagi és szellemi termékek kölcsönös forgalma érdekében – német nyelvterületen is terjeszteni érdemesnek tartja, a Magyar Újság korától kezdve egyre ritkábban találjuk meg”.⁴

A papneveldekben már Mária Terézia uralkodása alatt elrendelték a német nyelv tanítását; „a nagyszombati főiskola már 1770-ben ez utasítást adja a humanoriák tanítására nézve: mivel e királyságban három nyelv van használatban: a magyar, német s szláv, melyek között a német igen hasznos, sőt szükséges, az e nyelvet nem ismerő ifjakat zsenge koruktól fogva kell arra minden osztályban tanítani, de az anyanyelv kára nélkül, melyet otthon nem nélkülözhetnek”.⁵

A németek hirtelen igen megnövekedtek a németségükben, ugyanakkor pedig mi „nagyon megszükkültünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha voltunk.” A német Aufklärung, akár tudatosan, akár se, reá nehezedett keleti és északi szomszédaira; a honi világosodás jórészt ez elleni védekezés volt. „Über alles”-be át-átcsapó „Sturm und Drang” az egyik oldalon, fennmaradásért vívott harc a másikon, melyben a nemzethalál víziója megelőzte a politikai nemzetté válást. Ezzel az eleve védekező hangsúllyal lesz a magyar felvilágosodásban a nyugat-európaiaktól eltérően – Jancsó Elemér idézve – „a nyelvújítás és az anyanyelvű irodalom megteremtése ... központi feladat. Ennek a fő törekvésnek van alávetve minden irodalmi és művelődési mozgalom.”⁶

Így bár általános európai eszméket követett, „a felvilágosodás kori nyelvújításunk egészében mégis a magyar talajról fakadt: a mi társadalmi, politikai, művelődési viszonyainknak, a mi irodalmi fellendülésünkkel kapcsolatos mintegy belső kényszerűségnek ... köszönheti létét.”⁷

A nyelvújítás központi szerveként elképzelt s végül létrejött akadémia is, természetesen.

³ V.ö. R. A. Kann: i.m. 141.: „One should not fail to see Josephine Germanism in conjunction with the beginnings of the Slavonic cultural Renaissance and of the early Magyar–Hungarian reform period as a stage of cultural nationalism. In this sense the bureaucratic justification of this Germanization drive was to a large extent a mere rationalization of a national ideology. That this nationalism, unlike the parallel Slavonic and Magyar developments, was sponsored but not invented from above does not alter this fact.”

⁴ Dezsényi Béla: Pethe Ferenc „Gazdaságot Tzélözö Újság”-jának néhány problémája. Magyar Könyvszemle, 67 (1943) 288–291.

⁵ Marczali Henrik: Mária Terézia. Bp. 1891. Franklin-Társulat. 304.

⁶ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. Irod. Könyvk. 12.

⁷ Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. Akad. Kiad. 232.

Ami egyébként magát az ötletet s tervet illeti, nem kellett azért Bessenyeinek a szomszédba mennie, épp bécsi élete idején eléggé foglalkoztatta a császárváros értelmiségi köreit s az udvart az akadémia-alapítás.

Még Gottsched nyelvművelő-akadémia terve után, a század közepén megbízta a császárnő Friedrich Wilhelm von Haugwitzot, hogy készíttessen gondos, mindenre kiterjedő tudóstársaság tervet. Haugwitz el is készítette a javaslatot Joseph von Petrasch báróval, aki néhány éve alapította az olműtzi Societas incognitorum-ot (1746). Petrasch tervét elvetették, „Mária Terézia uralkodásának első reformperiódusa (1749–1760) csak az orvosi studiomokban s a velük összefüggő természettudományokban hozott valódi haladást.”⁸

Újra előkerült azonban a tudóstársaság terve a „második reformperiódus” alatt. 1774-ben például két részletes akadémia-tervet is tárgyalni kezdett a Studienhofkommission, az udvari tanulmányi bizottság. Az egyiket Ignaz Matthias von Hess, a bécsi egyetem általános- és irodalomtörténet professzora készítette, a másikat az udvari csillagász, Hell Miksa. Hess a berlini akadémia mintájára a teológia és a jog kivételével az összes tudományokat magába foglaló reprezentatív és irányító intézményt tervezett, Hell ellenben a londoni és a párizsi tudományos társaságokra hivatkozva aktív kutatásokkal foglalkozó természettudományos akadémiát kívánt létesíteni. Hell akadémiaja Csillagászati, Geometriai, Mechanikai, Fizikai, Botanikai, Anatómiai és Kémiai osztályokra korlátozódott, „mert csak ezektől várható új felfedezés és megfigyelés a tudományokban, noha a »diplomatika, a régészet és a numizmatika is felfedezhet néhány régi dolgot, azonban ezek a felfedezéseket nem sorolhatók a tulajdonképpeni tudományokhoz.«”⁹

Hell tervét a Studienhofkommission elfogadásra ajánlotta, a Császárnő azonban elutasította a fölterjesztést.¹⁰

Elutasítás volt a sorsa néhány évvel régebben 1767-ben egy másik részletes akadémia-tervnek is. Ez a terv, melynek szerzője máig ismeretlen, eredeti és új elképzeléseken alapul, s több szempontból is különbözik a külföldi mintáktól illetve a korábbi javaslatoktól. Először is négy osztályt vélt felállítandónak, „melyek közül az első a művészeteket, a második a tudományokat, a harmadik a közéletmezést (Nahrungsstand), a negyedik az erényeket (Tugenden) kellett volna szolgálnia.”¹¹

Azután meg a tagok fölvételi rendjét illetően is eltért az előző tervektől. A névtelen tervező elsősorban nem a befutott, kész tudósok jelölésére helyezte a hangsúlyt, hanem a fiatal tehetségek kiválasztására s fölnevelésére.

A tervet a császárnő alapos megvizsgálás végett kiadta a kancellárnak, Rudolf Chotek grófnak. Az udvari kancellária és a k. k. Commericen-Rat megtárgyalta a tervet, s azután úgy döntött, hogy „»der Vorschlag zur Errichtung der genannten patriotischen Gesellschaft zur

⁸ R. Meister: Geschichte der Akademie der Wissenschaften in Wien 1847–1947. Wien, 1947. A Holzhauser NFG. 15.

⁹ Uo. 16. – Hell tervét részletesen ismerteti Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942. Klny. a Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1941/42-i Évkönyvéből. Részletesen ismertette a Merkur von Ungarn 1787. évi 11. füzeté is (989–1004), kivált az akadémia anyagi bázisául tervezett kalendárium-privilégiumot kritizálva, a kalendárium-privilégiumot kritizálva, a kalendárium-kelendőségre vonatkozó számadatok alapján.

¹⁰ Igen érdekes Mária Terézia elutasítást indokló feljegyzése, márcsak azért is, mert jól mutatja, hogy túlságosan szimplifikáló fölfogás a bécsi udvar magyarellenességét kárhóztatni a honi akadémiai tervek meghiúsulásért: „ohnmöglich kunte mich resolvirn eine accademie des sciences anzufangen mit 3 exjesuiten und ein zwar wackern professor der chemie wir wurden lächerlich in der welt... Die accademie hat also eher noch wegen fundo ohne die burger zu drucken, ein fond ausmachen, nachgehends erst mir ein ordentlicher plan vorlegen wie dise accademie mit Frucht und ehre und was subjecten und was objecten traction solle. abbée hell finde nicht stark genug was schlechters als andere schon existirende accademien lohnte weder deren kosten noch mühe.” (R. Meister: i.m. 16)

¹¹ H. L. Mikoletzky: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Von Leopold I. bis Leopold II. Wien, 1967. Austria Edition. 260.

Aufnahme aller menschlichen Känntnissen, und Ausbreitung der patriotischen, sittlichen und gesellschaftlichen Tugenden ganz unnuz, unthunlich und unnotwendig, mithin hiervon gar kein Gebrauch zu machen wäre«, worauf die Kaiserin »allernädigst zu resolviren in formalibus geruhten: Placet, und ist dieser Vorschlag als unstatthaft zu reponiren«.¹²

Az elutasított terv – ez még így, Hans Leo Mikoletzky rövid ismertetéséből is azonnal szembetűnik – föltűnően hasonlít az 1770-es Academia Augusta tervéhez, amit Horváth Mihály talált meg az udvari kancellária levéltárában, s Toldy Ferenc részletesen bemutatott 1871. január 23-án a Magyar Tudományos Akadémián.

Az Academia Augusta is négy osztályból állott volna. Az első osztály a filozófiai; ide tartoznak a matematikai s fizikai tudományok, „s tagjai nem csak e tudományok előbbre vitelére, hanem azok alapján oly vizsgálatok tételére is volnának hivatva, melyek ásványok felfedezésére, a hajózásra, vízvezetékek, csatornák, utak építésére, az ország topo- és geographiai leírására, az építészetre s egyébféle hasznos intézkedésekre vonatkoznak, úgy az ország fogyatkozásai orvoslására, amennyiben azok a szükséges ismeretek hiányából támadnak, s annak általában jobb állapotra emelésére”. A második osztály feladata a történelem s az államrajz művelése, „a harmadik osztály mindannak szentelné magát, mi a mezei s a szőlőgazdaság, az állattenyésztés, a kereskedésügy javítását s a hazai termékek lehető hasznosítását kellőleg tárgyalja”. Végre a negyedik osztály „kiterjedne az első neveléstől a legfelső tudományokig, magába foglalva minden iskolai s egyetemi intézeteket, a nélkül mégis, hogy a Magyarországon mainap létező iskolák és egyetemek (a Javaslat itt, a kolozsvári akkori universitásra tekintve, többes számmal él) az Akadémia igazgatása alá állíttatnának (ti. ezek, s amazok nagy része a még fennállott jezsuita szerzet kezén voltak). Az Akadémia csupán a legfelsőbb és társas felügyeletet vinné (Ober- und Mitaufsicht), mindenről bíráló jelentéseket adna, s ami javításra szorul, azt észlelné, a nélkül mégis, hogy maga intézkednék.”¹³

A negyedik osztály „kiterjedne a szívnemesítő irodalomra (morál és költészet)”; feladataihoz tartozna a közönség olvasásra-szoktatása, azért ez az osztály felügyelne a fordításokra és az ő munkakörébe esne a nyelvművelés. A harmadik és negyedik osztály tehát – részletesen kifejtve a feladatokat – az előbbi terv „közélelmezési” és „Tugenden” osztályának felel meg.

Még szembeötlőbb a hasonlóság, ha az Academia Augusta tagfelvételi-javaslatát tekintjük. A javaslat szerint a tagok Honoraires, Pensionnaires, Associés és Elèves osztályokra oszlanának. „Az elsők a tudomány iránti hajlamból s mint valódi tudósok de jutalom nélkül vevén részt az Akadémia működéseiben, az első helyet foglalják el. A második rendbeliek bizonyos rendes fizetést vonnak. A harmadik rendbeliek segédtagok; be vannak kebelezve, s a nekik kitézett tárgyakat feldolgozni hivatottak. A negyedik rend növendékiből, vagyis oly akadémistákból áll, kik a Pensionnairek mellé beosztva, ezeknek vezérlete alatt azon tudományok és művészetekben gyakorolják magukat, melyekre hajlamot éreznek, s akik aztán a segédtagok, sőt a fizetett tagok helyére is előmozdíttatni várandósággal bírnak.”¹⁴

Ugyanaz a tudós-nevelő és tehetség-kutató jelleg érvényesül tehát itt is, mint az 1767-es javaslatban. A két terv föltehetőleg azonos (vagy legalább azonos elveket valló) körben keletkezett. Az Academia Augusta tervezője máig ismeretlen; Toldy szerint Kollár Ádám, Tersztyánszky Dániel vagy gr. Teleki József jöhet szóba, azonban ő mindhárom igen valószínűtlennek tartotta. Fináczy az Academia Augusta tervét is – akár Ürményivel és Makóval megosztva a Ratio Educationist – Tersztyánszkyknak tulajdonította; azonban Csóka J.

¹² Uo. 261.

¹³ Toldy Ferenc: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. Irodalmi arcok és maszkok. Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. Bp. 1873. Ráth Mór. 354–394, 377–379.

¹⁴ U.o. 374–375.

Lajos a XVIII. századi honi akadémia-tervekről írt dolgozatában¹⁵ megmutatta, hogy ez a terv éppen úgy nem származhat Tersztyánszkytól, mint a Ratio Educationis. Az utóbbival ellentétben azonban – melynek szerzőjéül Csóka határozottan egyedül Kollárt jelölte meg¹⁶ – az Academia Augusta tervéről kénytelen megállapítani, „hogy a szerzőt sejteni sem bírjuk.”¹⁷

Gálos Rezső ellenben, részben éppen Csóka Lajos vizsgálataira hivatkozva, kétségtelennek véli, hogy az Academia Augusta „tudományosan is kidolgozott” tervének „háttérben Kollár Ádám Ferenc működött”.¹⁸

Talán az Academia Augusta és az 1767-es javaslat hasonlósága is Kollár szerzőségére utal; alig képzelhető el az udvarban rajta – s közvetlen munkatársán, Tersztyánszkyon – kívül más hasonló képességű művelődéspolitikus, aki az összbirodalmi és a magyarországi művelődést egyformán szívügyének tekintette volna. A két terv külföldi mintáktól eltérő kifejezett „nevelés-centrikussága” is Kollár mellett szól; a jezsuiták s a magyar urak előtti nagy népszerűtlensége miatt a két terv szigorú – és feltűnő – névtelensége hasonlóképpen órá utalhat.

Kollár Ádám mindenesetre még a 60-as évek elején egy magántársaság tervét küldötte el több magyar tudósaknak. „A tervező – írja a javaslatról Csóka – úgy gondolta célja megvalósítását, hogy az egyes tagok ki fogják választani a tehetségüknek és lehetőségeiknek megfelelő munkaterületet, s egyesült erővel fogják felkutatni és megismertetni az ország természeti, gazdasági, társadalmi, történeti stb. viszonyait. Anyaggyűjtésük, kutatásaik és felfedezéseik eredményéről havonként írásban számolnak be, s ezen beszámolóikat a posta közvetítésével hozzák egymás tudomására. Amely dolgozatokat az elnök arra érdemeseknek talál, azokat nyomtatásban is megjelentetik.”¹⁹

A tervből semmi sem lett; a honi tudományos életben akkor még erősen számító jezsuiták eleve gyanakvással figyelték a rendből még felszentelése előtt kiugrott Kollár minden lépését, a honi nemesi közvélemény pedig engesztelhetetlenül gyűlölte 1764-ben megjelent könyve miatt, melyben az egyház és a nemesség elavult alkotmányos jogait kritizálta élesen a felvilágosult államelmélet modern – s jobbágyokat védő – szempontjai szerint.²⁰

Kollár ezentúl – ha csak tehette – igyekezett háttérben maradni. Így például ő hozta létre s irányította az utolsó számig (1776. június) az 1771-ben megindított *Allergnädigst privilegierte Anzeigen*-t, de sehol sincs föltüntetve a lapon a neve; szerkesztőként „leghűségesebb munkatársa, a 60-as években írónoka, Tersztyánszky” szerepelt; aminthogy a szerkesztés technikai munkáját valóban ő látta el, de „az írógárda irányítója – jegyzi meg Csóka – Kollár volt”.²¹

Az *Anzeigen* egyébként Csóka véleménye szerint a Kollár által tervezett *Societas Literaria* részleges megvalósulásaként tekinthető; a „társaság” tagjai közül kettő – Kollár és

¹⁵ Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonthalma, 1942. Klny. a Pannonthalmi Főapátsági Főiskola 1941/42-i évkönyvéből.

¹⁶ Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonthalma, 1936. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. 74.: „A magyar tanterv lényegében nem származott sem Ürményitől, sem Makótól, hanem egy negyedik személytől, Kollár Ádámától”.

¹⁷ Csóka J. Lajos: A magyar tudományosság ... 22. 3. jegyz.

¹⁸ Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. 239.

¹⁹ Uo. 13.; V.ö. Gálos Rezső: i. m. 239

²⁰ Az országgyűlés – írja Csóka J. Lajos – „Viharos jelenetek közepette követelte a szerző megbüntetését. Könyvét a pozsonyi piacon a hóhér égette meg és az Egyház indexre tette. Ezek után Kollár erkölcsi halott lett a nemzeti közvélemény szemében. Így természetesen nem gondolhatott már arra, hogy egy szabályosan megszervezett társaságot alakíthasson a legkiválóbb magyar tudósokból és kutatókból. Hazafias érzése és tudós becsúgya mégsem hagyta sokáig tétlenül. A debreceni kollégium tanári kara 1767-ben biztosította arról, hogy benne látják a magyar tudományosság vezérét, akinek olyan előnyös helyzete van, amilyen Sambucus óta magyar embernek nem adatott.” – Uo.17.

²¹ Uo. 19.

Tersztyánszky – Bécsben élt, a többiek elsősorban a felvidéki városokban (némelyikben a tudományos társaságok tervezésének egyébként is régi hagyománya volt), s Kollár elsősorban helyi ismereteiket hasznosította régi – tán még Bél Mátyástól örökölt²² – honismereti tervének a megvalósítására. A lap tehát egy levelezés útján összetartott „honismereti” társaság közlönyének tekinthető, s ezáltal fontos láncszem a hosszú akadémiai eszme történetében és a természettudományos gondolkozás terjedésében. Kollár és Tersztyánszky lapjának ugyanis igen nagy volt a hatása, azért mert – valószínűleg Tersztyánszky sugallatára²³ – a rendszeres újságolvasás a Ratio Educationis-ba is bekerült, s 1778-ban a Helytartótanács „az Allergnädigst priv. Anzeigen 120 megmaradt példányát vásárolta meg az iskolák számára”.²⁴

De erősen hatott a lap azért is, mert a későbbi német, magyar és latin nyelvű honi hírlapok és folyóiratok a XVIII. században többé-kevésbé mind követték a mintáját és szerkesztési módszereit.

Kollár jelentősége a magyar akadémia-tervek történetében azonban meglehetősen nem merült ki ennyivel; hiszen az ő baráti társaságához tartozott és tágabb értelemben szinte tanítványának tekinthető Bessenyei György. „Kollár Ádám Ferenc volt minden valószínűség szerint – írja körülményesen pontos stílusában Gálos – a faluról Bécsbe került, tanulmánygyó ifjúnak első útmutatója. Grassnéval is megismerkedik az ifjú és – bármelyik értelemben – kegyeibe jut. Ettől fogva ketten versengenek a nemes törekvésű Bessenyei boldogulásáért s örülnek, ha érdekében tehetnek valamit.”²⁵

Gálos Bessenyei monográfiája nyomon követi,²⁶ hogyan alakult át Bessenyei gondolatvilágában az akadémia Kollártól származó általános eszméje a magyar nyelv művelését, s a magyar nyelvű tudományosság megteremtését szolgáló társaság tervévé. Azt is elbeszéli, miként s mennyire módosították az alakuló tervet Bessenyei pesti látogatásai s találkozásai az itteni írókkal, egyetemi tanárokkal és irodalompartoló urakkal. 1779 tavaszán Ányos Pállal, Kreskay Imrével, Rácz Sámuellel, Dr. Glosius-szal és Horányi Elekkel össze is állították egy Hazafiúi Magyar Társaság tervét; a társaság elnöke báró Orczy Lőrincz, főtitkára Bessenyei lett volna,²⁷ a javaslatot Bessenyeinek kellett volna eljuttatni a császárnőhöz, ez azonban nem történt meg. Azért-e, mert – mint Gálos hiszi – Bécsben Kollár s baráti köre „már más terveken törték a fejüket, ezekkel a pesti Társaság már nem fért össze”,²⁸ vagy pedig Bessenyeiben forrott egy nagyobbra néző s átfogóbb terv, amit az 1780-ban megírt s később Révai Miklós által „Jámbor szándék” címen kiadott javaslatban körvonalazott, nem tudjuk. Mária Terézia halálával reá is, akárcsak barátaira, Kollár Ádámra és Grass Frigyesnére, Mária Terézia első udvarhölgyére, kegyvesztettség várt.

A Teréziánus felvilágosodás szép napjai s reményei József uralomrajutásával véget értek. „úgy jártam – emlékezett évtizedekkel később, bihari magányában Bessenyei –, mint egy sebesen nyargaló tulok, mely a kerítésnek ütköztén, ledül, míg szédülése fejéből eloszlik s ismét útjának indulhat.”²⁹

II. József még annyira sem szerette a praktikus eredményekkel nem kecsegtető tudományokat, mint Mária Terézia. Anyjával, s mintaképével, Nagy Friggyessel ellentétben azonban ő a tudósokat sem igen kedvelte, hacsak nem járt közvetlen haszonnal a működésük. A nyelv művelés eszméjét pedig úgy értelmezte, hogy egész birodalmára igyekezett kötelező

²² Wellmann Imre: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. Magyar Tudomány, 10 (1965) 738–741.

²³ Dezsényi Béla: A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században. Magyar Századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Bp. 1948. Egy. Ny. 142–163.

²⁴ Uo. 157.

²⁵ Gálos Rezső: i. m. 57.

²⁶ Uo. 238–256.

²⁷ Csaplár Benedek: A Horányi Elek tervezte „Hazafiúi Magyar Társaság”. Bp. 1899. Athenaeum.

²⁸ Uo. 244.

²⁹ Uo. 151.

és egyedüli nyelvként ráerőszakolni a németet. De német nyelvi doktrinerségét ellensúlyozta toleranciája; bárki írhatott s művelődhetett – ha akart, s tudott – magyarul. Az ő uralma alatt született Winterl-féle akadémia-terv persze nyomát sem árulta el magyar nyelvű törekvéseknek, szabályos német „tanszéki” akadémiát akartak Winterl és szabadkőműves tanártársai alapítani, de a piarista iskolák művelődés szellemét József alatt is.

A református kollégiumok közül a XVIII. század közepén a debreceni, pataki s a nagyenyedi emelkedett ki; de a debreceni s a pataki mostanra – részben védekezésképpen meglehetősen bezárkózott szigorú kálvinistaságába. A század utolsó évtizedeire a nagyenyedi Bethlen kollégium régi nagysága is lehanyatlott, de tanárai közt még mindig nem egy kiváló tudós akadt. A fizikát ott (az első) Kovács József tanította (a kísérleti oktatást a holland fizikusokkal egyidőben megvalósító Tőke István nem méltatlan utóda), a keleti nyelveket és a régiségeket a hetvenes évekig Ajtai Abód Mihály, akit Benkő Ferenc a kollégium második megalapítójának nevezett.³⁰

A természetrajz s földrajz tanára pedig 1790-től Benkő Ferenc volt, az első magyar mineralógus és a *Parnasszusi Időtöltés* hírneves szerzője, nagyszerű polihisztor, s „az első professzor, aki székfoglaló beszédét nem latinul tartotta. ... Mi már alig tudjuk elképzelni – mondotta nagy elődjéről székfoglaló beszédében Szilády Zoltán – azt csodálkozó örömet, mely az akkori diákok szívét megdobogtatta, a midőn a szokásos tálárban fellépő új tanár anyanyelvükön szólott hozzájuk ekképpen: »E mai nap hát az, a melyen parantsoltatik, hogy mi is egybe kötött erővel Nemzeti született nyelvünket a setétes hajnalból a napfényre kihatalni segítsük, hadd tündökölhessék az is végre, mint szintén más nemzeteknek nyelvek, a Boldogságnak egén késő időkig«³¹

Ezt a napfényre kihatalást az iskolákkal együtt s tőlük nem függetlenül segítette a magyar nyelvű hírlapirodalom megszületése és hirtelen megerősödése a 80-as években és a 90-es évek legelején. A magyarországi hírlapirodalom kezdetei – amint Dezsényi Béla megmutatta³² – szorosan összefüggenek az oktatásüggyel és a Ratio Educationis-szal; az első magyar nyelvű hírlapot, a pozsonyi *Magyar Hirmondót* olvastatták az iskolákban. „A századvég utolsó hírlapjainak egyike, a bécsi Magyar Hirmondó, szintén »Oskoláknak, Professzoroknak« küldi példányai egy részét, igaz, hogy már ingyen.”³³

S nemcsak a hírlapokat olvasták az iskolákban, azok is rendszeresen beszámoltak iskolai ügyekről. A bécsi *Magyar Kurír* például valóságos külön rovatban szapult a debreceni kollégium „ótska systemáját”, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* állandóan értesít az egyetem ügyeiről, s láttuk már, hogy a *Merkur von Ungarn* elsősorban oktatásügyi kérdésekkel foglalkozott. Iskola s hírlapirodalom összehangolt rendszere segítette tehát, hogy a modern feladatok megoldására alkalmas értelmiség nőhessen föl az országban, s ebben a rendszerben egyre nagyobb helyet kapott a nyelvművelés problémája.

Magyar nyelvű könyvek rendszeres, dicsérő recenzióján s a magyarul írásra-olvasásra buzdításon kívül megnyilvánult ez például abban is, hogy a bécsi *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. március elején 20 aranyat tűzött ki jutalmul – amit Péczeli József, a Mindenés Gyűjtemény szerkesztője, ill. írója még 10-zel megtoldott – egy pályázatra, amin három kérdésre kellett felelni az „Anyai Nyelv” hasznáról és szükségességéről.³⁴

Péczeli József, a révkomáromi református lelkész Mindenés Gyűjteményével különben is teljes egészében az anyanyelvi művelődés ügyét szolgálta. A derék szerkesztő egyenesen arról ábrándozott, hogy ha a folyóiratra csak úgy 900–1000 előfizető akadna (ennyi

³⁰ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. Irod. Könyvk. 128.

³¹ Szilády Zoltán: Bethlen kollégiuma és a természettudományok. Nagyenyed, 1904. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhá Rt. 15.

³² Dezsényi Béla: A Nova Posoniensia ... 142–163.

³³ Uo. 159.

³⁴ Waldapfel József: i.m. 91.

előfizetője volt kb. a *Magyar Kurír*-nak), a haszonból ezer Forint évente „a' Nyelv' pallérozására fel-állítandó kis Társaságnak tőkepenzül szolgálna, a' melyet is reménylünk hogy idővel sok nagy lelkű Hazafijak gyarapítanak.”³⁵

Akadémiai mozgalom és nyelvpallérozás kezdettől szorosan összefonódtak. „Görögék bemutatkozása – írja a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*-ről Kókay – tehát minden jel szerint szoros kapcsolatban volt azokkal az akadémiai törekvésekkel, amelyeknek Bessenyei nyomán akkor Révai Miklós volt a leglelkesebb harcosa. Az akadémiák Európa-szerte, Olaszországtól Franciaországon keresztül Németországig a modern fejlődés produktumai voltak, amelyek az egyetemek középkori, elmerevedett tradícióival szemben a haladó tudományosság intézményeinek és szigeteinek számítottak. Tevékenységük kezdetben legtöbb helyen a polgári nemzetállam felé mutató legfontosabb, gyakran létkérdésként felmerülő problémákra: a nemzeti nyelv és a nemzeti irodalom fejlesztésére, szabályozására korlátozódott.”³⁶

A nyelv pallérozása azonban, legalábbis kezdetben, egyáltalában nem zárkózott el a természettudományoktól, s így ezek nem maradtak ki a megszülető s az akadémiai gondolatot kezdettől istápoló folyóiratokból sem. Rát Mátyás újsága, a pozsonyi Magyar Hírmondó például kiterjedt levelezői hálózatán keresztül rendszeresen tudósított a hon különböző részeinek természeti viszonyairól és érdekességeiről, s értesített a természettudományok és a technika külhoni eredményeiről.³⁷

Rát Mátyás szerepét s jelentőségét nemzeti sajtónk megalapozásában tulajdonképpen csak napjainkban tisztázta Kókay György; ő rajzolta meg először teljes terjedelmében a nagy felvilágosító arcképét s vállalkozását. Arra is figyelmeztet Kókay gondos, minden kicsi részletre kiterjedő monográfiájában, hogy Rát, a nép szélesebb rétegeire gondolva, a magyar nyelvű tudományos munkák kiadását jókor szorgalmazta. „Amikor sorra ismertette az akkor még hivatalos támogatást is élvező magyar nyelvű természettudományi és orvostudományi szakirodalom első jelentős képviselőinek, Molnár Jánosnak, Rácz Sámuelnek és Benkő Józsefnek a munkáit, nem győzte hangsúlyozni, hogy a tudományok magyar nyelvűsége »a közönséges világosodásnak egyáltalában szükséges eszköze«. Rát hitt a haladásban, és különösen a természettudomány eredményei töltötték el büszkeséggel, mert ezek felmentik az embereket a régi babonás képzeletektől, szorongásoktól.”³⁸

Kókay figyelt fel arra is, hogy a Göttingában tanuló Rátra – az obligát és unos-untalan emlegetett Schlözer mellett milyen erősen hatott Abraham Gotthelf Kästner, a matematika professzora, aki Schlözer ellenfeleihez számított. „Rát őt is hallgatta, hiszen a matézis volt tulajdonképpen, sokoldalú érdeklődése mellett is, az egyik főtárgya. Kästner, akinek később Gauss és Bolyai Farkas is a tanítványai közé tartozott, Rátra szintén jelentős hatással volt; különösen azért találta követésre méltónak, mert tudománnyal és költészettel egyaránt foglalkozott. Rát matematikai képzettségéről csak annyit tudunk, hogy 1786-ban e tárgyból megpályázta a budai egyetem megüresedett katedráját, de nem volt sikere. Könnyen lehetséges, hogy Kästnertől hallhatott Rát a valószínűségi számításról, amelynek ismeretét politikai aritmetikai tevékenysége során árulta el.”³⁹ Lehetséges, bár a politikai aritmetikához szükséges kevéske matematikai tudást Schlözertől is megszerezte. De például a környégszögesítésre vonatkozó megjegyzése, és Wolff-ból tájékozódó hazai matematikusaink kritikája – ahogyan az a *Magyar Hírmondó*-ban megjelenik – már csakugyan matematikai „Urteilkraft”-ra utal.

Rát Mátyás ezen a téren is kiemelkedik utódai közül; de nem hiányoznak a „tudományi dolgok” és technikai tudósítások a későbbi lapokból sem, ámbár a nyolcvanas évek végétől, a

³⁵ Mindenés Gyűjtemény, 1789. júl. 1. Első negyed, 1. sz. 4–5.

³⁶ Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. 1780–1795. Bp. 1970. Akad. Kiad. 353–355.

³⁷ Lásd Jegyzetek: 75

³⁸ Kókay: i. m. 119.

³⁹ Uo. 79–80.

nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján egyre inkább kiszorítódnak a Franciaországi Változások és a honi politikai hírei által.

A nyelv és véle az akadémia ügye azonban továbbra is az általános érdeklődés középpontjában maradt. Az 1790-es országgyűlésre sereglő rendek márcsak azért is felkarolták a magyar nyelv, s a művelésére létrehozni tervezett akadémia ügyét, mert a gyűlölt „kalapos király” emléke – és hatása – ellen kívántak tán ezzel küzdeni. Révai Miklós mindenesetre alkalmas pillanatban s reménységgel fordulhatott az országgyűléshez, Egy magyar társaság iránt való Jámbor szándék címmel kiadva Bessenyei egy évtizeddel azelőtti akadémia-tervét.

A Jámbor szándék kiadási költségeit a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel vállalták; a röpirat végül olyan hatásosnak bizonyult, hogy még a tudományt s az áldozatkészséget egyaránt nem túlságosan kedvelő nemesek között is akadt egy, aki nem kevesebb mint 1000 forintot ajánlott fel a fölállítandó akadémia céljaira. Igaz, hogy ő Bessenyei egykori testtörtársa, Nalácsi József volt. A Jámbor szándék megjelenése után a Helytartótanács főlászlította Révait, hogy adjon be részletes tervet. Ő el is készítette a Társaság részletes *Planum*-át; az osztályok, a tagok és tisztségviselők, valamint a költségek figyelembevételével. Révai tervezett társasága egy nyelvművelő és egy tudományos akadémiát egyesített volna, de a kettő inkább csak szervezetenként kapcsolódott egymáshoz; nyelvművelés és tudományok elváltak, mint már a *Jámbor szándék*-ban is. De mintha Révai *Planum*-a tudományosságában zárkózottabb lenne: nem az volt már a fő célja, hogy az egész nemzethez eljuttassa a tudományok főbb eredményeit.⁴⁰

A *Planum* láthatóan az országgyűlésnek készült, de a Rendeknek még így is túlságosan „radikálisnak” látszhatott. Különben is a Rendeknek a nyelv ügye inkább csak az udvar elleni harc és az önállóság-demonstrálás eszköze volt, s az 1790-es országgyűlési „reform” hangulat csupán látszólag és átmenetileg kedvezett a nyelvművelés és az akadémiaalapítás ügyének. A magyar rendi ellenzék egyébként csakhamar olyan komisz csapdába szorult, hogy kisebb gondja is nagyobb lett – az igazában tán soha lelkére nem vett – akadémia-alapításnál és nyelvművelésnél.⁴¹

Az országgyűlés hangadó urai mérhetetlenül túlbecsülték az erejüket, s vétkezen alábecsülték az új császárt. Amennyivel kevésbe morális ember volt II. Lipót bátyjánál, annyival kiválóbb emberismerő s politikus volt nála. A porosz királlyal paktáló magyar urakat

⁴⁰ Az *Ephemerides Budenses* részletesen, több számon keresztül (1791. febr. 11., febr. 15., febr. 19.) ismertette és méltatta a *Planumot*. A bevezetésben – a legfontosabb külföldi s honi művelődés- és tudományszervezési törekvések ügyes összefoglalása után – nem mulasztja el megjegyezni, hogy az akadémiák, márcsak a természettudományok művelésével és a babonák oszlatásával is „plusque humanitati usus adferunt, quam nugiuenduli sic dicti Illuminati, Fortes Spiritus, et Libertini, quo quis quippe solidae qui tenet scientiae, eo minus iactantiae argui potest.” Alig egy évtized alatt visszajára fordult Rát érvelése: a természettudomány most az esprits forts „babonái”, a libertinusok „dicsekvései” ellen tanítana védekezni; s egyébként is Sándor Lipót főherceg lenne az akadémia védnöke, a Rendek által múlt év decemberében egyhangúan és nagy lelkesedéssel megválasztott nádor. Az osztályok (Filológiai, Filozófiai, Matematikai, Fizikai) sorrendje nem lényegtelen; a legelső – Filológiai – osztályban ugyanis „primum locum occupant, praemissa alioquin Grammatica, Artes Mansuetiones: Poetica imprimis cum Aestheticae Studio, et Oratoria.” Poétika, esztétika és szónoklás tan szerepelnek tehát legfontosabb civilizatórikus „Artes”-ként; de nem feledjük (a nemes urak is jól tudták), hogy a mansuesco ige első jelentése „kéz alá szoktat, betör”. A többi három osztály részletezése lényegében az egyetemi tanszékek szerint történt; így a Matematikai osztály a tiszta és az alkalmazott matézis szaktárgyait öleli fel, a Fizikai osztály a tulajdonképpeni (kísérleti) fizikát, a természethistóriát, az orvostudományt, a közgazdaságtant és a kereskedelemügyet. S befejezésül, miután a tagfelvételt és a költségvetést (évi 27.000 forint, ebből személyi kiadás 17.000 forint) részletezte megjegyzi miszerint: „Non ferenda haec est talium inflata arrogantia, minus vero eorum, qui saluberrimum hoc institutum nescio quod periculum pro germinandis haeresibus, et religioni adversum, si plebs in materna lingua plus sapere discat, aut quod absurdissimum Regimini suspectum reddere contra omne probi Patriae Civis Officium non reformidant.” – Lásd Vekerdi László: Önkény és értelem. Valóság, 19 (1976) 4. sz. 62–73.

⁴¹ Lásd a 115-ös jegyzetben id. cikket

először is egy gyorsan, s nem csekély áldozatok árán nyélbeütött porosz–osztrák szövetséggel sarokba szorította. Közben II. József rendőrsége helyett titkos politikai kém- és propaganda-hálózatot szervezett. Ez egyrészt tájékoztatta mindenről, ami Magyarországon történik, másrészt – s ez volt a fontosabb feladata – röpiratokat írt és terjesztett; a pesti polgárokból titkos „forradalmi” gárdákat szervezett; legfőképpen pedig a magyarság ellen buzdította az országban élő németek, szlovákok, románok, szerbek és horvátok egyházi és világi vezetőit. A sakk-matt helyzetbe szorított Rendek legfőbb hangadói pontosan úgy viselkedtek, ahogyan Lipót – gazdag toszkánai tapasztalatai alapján – előre tudta s várta: kegyeiért esedeztek s kiegyeztek. Még a magyarságával és császárelenességével szerte tüntető ócsai Balogh Péterből is a császár „híve” lett; s nem lehetetlen, hogy a kiváló emberismerő Lipót éppen a titkos szolgálatban alkalmazta.⁴²

A kiegyezés után persze Lipót nyomban leállította ál-forradalmi szervezkedéseit, de az általa életre keltett titkos szervezet a császár váratlan halála után gazdátlanul maradván „önállósította” magát, s kihasználva a formálódó magyar értelmiség helyel-közel már valódi forradalmi hangulatát és főleg képzettségét, katasztrófába sodorta az országot. Ma már a legapróbb részleteit is ismerjük e lélegzetelállító politikai küzdelemnek, hála Mályusz Elemér és Benda Kálmán mindenre kiterjedő forráskiadványainak és fundamentális tanulmányainak. A tragédia eszme- és tudománytörténeti feltárása azonban még ma sem tekinthető lezártnak, az utóbbi évek igényes filozófia- és tudománytörténeti elemzése ellenére sem. A magyar nyelvű művelődés szempontjából mindenesetre egyaránt sorsdöntő a Martinovics elfogását megelőző néhány év irodalomteremtő lendülete és a vérmezői drámát követő döbönt csönd. A felvilágosodás honi, autochton vonala Magyarországon megszakadt, s a fejlődés és a tervezés a következő század elején merőben másféle szellemi klímában indult újra.

De néhány szigeten – a debreceni Kollégium körül például – és főleg Erdély védettebb hegyei között, a vérmezői tragédia után is folytatódott a jozefinista, sőt a teréziánus felvilágosodás józanabb értelmiségképző világa. Jól látható ez az akadémiai tervek és mozgalom töretlen folytatódásában is. A honi múlt és nyelv gazdag örökségére hagyatkozva és nem utolsó sorban tudományos igényű feltárásának érdekében Aranka György 1791-ban két röpiratot is megjelentetett egy honi Nyelv-művelő Társaság felállításának az érdekében; tervezetére mindenekelőtt a Jámbor szándék hatott; ennek központi gondolatával rímelt Aranka tervének lényege: csak a nép nyelvén írt s művelt tudományok válhatnak az egész nemzet hasznára. E nélkül – írja Aranka az első rajzolatában – „a hazára nézve mintegy idegen plánta volt és ma is az, mind a tudomány, mind a világosodás: nem hazai. ... Olyan volt, mint mikor a setét kamrába egy Lyukacskán eresztetik be a világ: ahová süt a bébocsátott sugár: ott világ van, másutt setétség. Valameddig az igazgató, törvénytevő, s tudományi, tanítói, olvasó és író nyelv nem nemzeti, mindaddig egy választó kárpit vagy a nemzetnek közepette felhúzza. Légyen [ám] bátor egyik részében, amint vagy is, a világosodásnak bizonyos mértéke: csak magok között van abban az egyik részben, s másokra által nem hathat. Nem az a cél most FF.RR. [Felséges Rendek], hogy minden emberből Neuton [!] és Leibnitz [!] légyen. Az nem is hasznos, nem is lehetséges. Hanem az egyedül, hogy az a közkárpit, az a közfal tulajdon mi magunk között elrontassék. Hogy a világosodás, a tudomány hazai plánta légyen, mintegy polgárrá tétessék, indigenáltassák.”⁴³

Jancsó Elemér az erdélyi felvilágosodás magyarországitól való függését és különbségét elemezve megmagyarázza, hogyan állt meg a tőkés fejlődés útján lassabban haladó Erdélyben a radikalizálódás, s hogyan kanyarodott a forradalmi jakobinus eszmék helyett „az

⁴² Lásd A. Wandruszka: Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toscana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. Wien-München, 1965. Főleg 2. köt.: 273–290: Das Ringen mit den Ungarn.

⁴³ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. Akad. Könyvk. 95.

intézményekért vívott harc, a nyelvújítás kérdése, a színház és a tudós társaság létesítésének gondolata” felé.⁴⁴

Elmondja Jancsó, hogy a legtöbb alapvető kérdésben a magyarországi felvilágosítók, Kazinczy, Batsányi, Kármán és a jakobinusok eszméi voltak az élesebbek, haladóbbak. Az erdélyiek ellenben többet értek el szervezeti kérdések tekintetében. Kolozsváron 1792-ben megkezdte előadásait a színház, Marosvásárhelyt 1793-ban megtartotta első ülését az erdélyi tudós társaság. Bécs ugyan nem engedélyezte a Társaság törvényes létezését, de elnézték, hogy a kormányzó ellenőrzése alatt Próba Társaságként működjen. A Társaság tevékenysége enciklopédikus jellegű volt: nyelvészkedtek, kéziratokat gyűjtöttek s dolgoztak föl, igyekeztek föltárni Erdély flóráját, faunáját, ásványi kincseit.

Szerepelt a terveik között egy erdélyi enciklopédia, amely „össze akarta foglalni az Erdélyre vonatkozó korabeli tudományos ismereteket, és egyúttal azok alapján elő akarta segíteni Erdély polgáriasodását, népeinek egymáshoz való közeledését.”⁴⁵

Az enciklopédikus jelleg még a legkiválóbb tagok működését is jellemzi. Gyarmathi Sámuel például, aki Affinitásával az összehasonlító nyelvészet egyik megalapítója, botanikus is volt, s Magyarországon ő emelkedett először léghajójával a magasba, alig fél esztendővel a Montgolfier fivérek után. Különbféle hasznos terveket szőtt az ország iparosítása és a mezőgazdaság fejlesztése érdekében; „terveit – írja Jancsó – Aranka magáévá tette ugyan, de az erdélyi tudós társaságnak nem volt pénze a tervek megvalósításához, a kormányzó pedig könnyen tért napirendre Gyarmathi javaslatai felett”.⁴⁶

Megfelelő anyagi alap híján a XVIII. század végén eredményes tudományos munka már elképzelhetetlen. A Nyelvmívelő Társaság terveiből sem valósulhatott meg sok; Erdély történelmének, földjének, népeinek természetrajzának leírására szőtt terveik többnyire álmok maradtak. De ami megvalósult, kivált a történetírás és a botanika terén, így is jelentős. S tán még fontosabb világosító hatásuk, az, hogy viszonylag sokakkal elhitették a tudományok szükségességét. Anyagi alapokat nem teremthettek a kutatáshoz – ez másutt is uralkodók és államok gondja volt –, de megteremtették a tudományos munka lehetőségének a szellemi alapjait. Kettős értelemben is. Részint a tudósokban ébresztgették munkájuk értelme iránt a bizalmat, részint elfogadtatták urakkal és városi polgárokkal a tudományos munkát. A Nyelvmívelő Társaság – s ez lesz legfőbb örökül hagyott hatása a magyarországi Tudós Társaságra – hangulatot teremtett a tudomány, nem utolsó sorban épp a természettudományok mellett. S tán ez is segíthette, hogy olyan géniusz, mint Bolyai Farkas, megülhetett Vásárhelyt, s „erdélyi viszonylatban páratlan szakmai tudásával, minduntalan megnyilvánuló tanári ambíciójával a múlthoz képest valóban magas szintre emelte a kollégiumban a természettudományi oktatást”.⁴⁷

A XIX. század elején, mikor Bolyai Farkas a tagja volt, már erősen csökkent ugyan a Társaság jelentősége és munkakedve. Arankát, akit 1798-ban lemondattak, visszahívták 1801-ben, s ő megpróbálta újraéleszteni a Társaságot, terveknél tovább azonban most már nem igen jutottak. Mindenekelőtt Erdély természetrajzi feltárását tekintették feladatuknak, a mezőgazdaság s a honi ipar fejlődése érdekében. Az 1806. március 5-i gyűlésen Zejk Dániel, gr. Teleki József, Cserei Miklós valamint Köteles Sámuel, Marosi Mihály és Bolyai Farkas professzorok előadták vélekedésüket, hogyan működhetne a Tudós Társaság legsikeresebben Erdély tüzetes megismerése végett. Bolyai Farkas rövid tervezetében mindenekelőtt tisztázza a kutatómunka szempontjait, azután józanul felsorolja a munka minimális feltételeit, a kész közlemények kiadási lehetőségeit, s így végzi: „Nagyokat álmodnunk (immortalia ne speras monet annus et alium quae rapit hora diem). Kicsi a kútfő, nincs Ganges árkaira szükség,

⁴⁴ Uo. 21.

⁴⁵ Uo. 31.

⁴⁶ Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966. Irodalmi Könyvkiadó. 44–45.

⁴⁷ Benkő Samu: Bolyai Farkas, a műszaki értelmiség nevelője. Korunk, 1 (1957) 43–51.

nőttön nőhet, maga csinál árkat magának, s még valaha a fényes népek tengereibe szakadhat.”⁴⁸

⁴⁸ Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. Akad. Könyvk. 335.